
Ångestens objektlöshet

– om sambandet mellan ångest och libido¹

av Sotiris Greveniotis

*Freuds initiala syn
på sexualitet och
ångest som intimt
förbundna rymmer
något väsentligt,
och detta i en
kanske mer
ursprunglig mening
än vad som alltid
görs explicit.*

En av de mest svårsmälta punkterna för den som börjar bekanta sig med psykoanalysens teorier torde vara påståendet att ångesten är intimt förbunden med libido; ja, att den, enligt en tes som Freud höll fast vid i över trettio år, rent av är sprungen ur denna. Ångestens distinkta olustkaraktär ter sig så fjärran från sexualiteten att tankegången, åtminstone initialt, framstår som helt kontraintuitiv. Även Freud tycks till sist sälla sig till denna invändning.² Nej, tanken på den ”toxiska” hypotesen, som gjort gällande att ångest förhåller sig till sexualitet ”ungefär som ättika till vin”³ väcker närmast genans hos den moderna analytikern som helst vill avfärda den som ett villospår, en daterad och mindre lyckad tankegång skapad under traditionens vilda ungdomsperiod. Men är tankegången verkligen gripen ur luften? Hur kunde Freud i så fall hålla fast vid den ända in på 1920-talet? Och vad hände med den besläktade tesen som så slagkraftigt gjorde gällande att ångesten är ”det allmänt gångbara mynt” som alla affektiva impulser kan växlas till, så fort de föreställningar som hör till dem blivit bortträngda? Jag återkommer till dessa frågor, men först några allmänna ord om ångestens problem i Freuds texter.

Man kan med fog påstå att ämnet ångest sysselsätter Freud under hela hans psykoanalytiska gärning, från de utkast som bifogats

korrespondensen med Fliess på 1890-talet, till hans sista ”föreläsningar”, publicerade 1932. Intresset är inte särskilt förvånande. Freud skriver i en av de texter som utförligast tar sig an ämnet, kapitel XXV i ”Föreläsningar i Wien 1915–17”, att ”ångestproblemet är en knutpunkt, där de mest skiftande och betydelsefulla frågor möts, en gåta, vars lösning måste kasta ett klart ljus över hela vårt själsliv” (1917, s. 362). Och längre fram i samma text: ”Det tycks alltså i viss abstrakt mening inte vara fel att säga att symtomen enbart bildas för att undvika en annars ofrånkomlig ångest. Utifrån detta betraktelsesätt blir ångesten medelpunkten i neurosproblemet” (ibid. s. 372).

Ångest som knutpunkt således, ett slags radierande centrum som kan ge upphov till hämningar och symptom vars enda syfte är att skärma av den. Men ångesten själv då, vad består den av? Det är just denna fråga – ibland så konkret formulerad att läsaren får intrycket att Freud försöker ringa in *substansen* ångest – som tycks sysselsätta honom. Så småningom mattas intresset för detta omvandlingens mysterium av, i varje fall påstår Freud själv att så blivit fallet (jfr 1926, s.205). Tanken på ett ”genetiskt” samband mellan libido och ångest släpps och i stället ordnar han som bekant om materialet i *Hämning, symptom och ångest* 1926 utifrån

¹ Frågorna som driver denna artikel har uppstått under en lång tidsperiod och i olika sammanhang: kliniken, teoretiska studier, föräldraskapets erfarenheter. Jag vill här särskilt lyfta fram de stimulerande samtal jag genom åren haft med kollegorna, tillika vännerna, Johan Eriksson och Eli Höjberg.

² Han skriver 1926 då han reviderar sin ångestteori: ”Dessutom fick man intrycket att det skulle finnas en särskild nära relation mellan ångest och libido, vilket i sin tur överstämde illa med ångestens allmänna karaktär av olustreaktion” (s. 222).

³ Analogin formuleras första gången i en fotnot tillagd 1920 i ”Tre avhandlingar om sexualteori” (1905).

4 Presentationen av den nya teorin är dock på intet sätt mindre spretig. Bokens snåriga disposition, dess upprepningar och tillägg som flera kommenterat (exempelvis Strachey 1952 och Quinodoz 2004) får i stället betraktas som en illustration av ”knutpunktens” komplexitet.

5 En konstnärlig gestaltning av fenomenet erbjuder Lars von Trier i *Antikrist* (2009) när han låter vissa naturscener, vilka tjänar som ”mellanbilder”, att fladdra till. Hela bilden tycks svaja för en sekund eller mindre, men som tittare är man inte helt säker på att så skett och det förefaller vara själva poängen: Hände något? Eller, kommer något hända nu? Ångestens karaktäristiska vaghet, objektivitet och åtföljande höjda beredskap, har på ett mästertligt sätt installerats hos tittaren.

6 Han uttrycker sig på liknande sätt 1917 (s. 364) och 1920 (s. 262f).

7 Till exempel: 1926 säger sig Freud omkasta sin syn på bortträngningen som det som åstadkommer ångesten, och hävdar nu det motsatta, att bortträngningen sker på grund av ångest. Ska vi hålla oss till ”korrekt språkbruk” är det fortsatt riktigt att hävda att bortträngningen skapar ångesten, det vill säga avlänkar rädslan från dess objekt och gör den neurotisk, (till synes) irrationell. Vad bortträngningen motiveras av är snarare fruktan eller skräck (för kastration eller kärleksförlust).

signalångesten och dess funktion som skydd för jaget som nytt centrum för teorin. En på sätt och vis mer rationell ordning⁴ har åstadkommit, men intrycket är att något väsentligt samtidigt har gått förlorat eller i varje fall skymts.

I föreliggande uppsats kommer jag att intressera mig för några aspekter av Freuds arbete med ångestens problem med tyngdpunkt på hans första ångestteori, den som alltså gjort gällande att ångest springer ur oanvänd eller omvandlad libido. I ett försök till omläsning av denna av Freud länge hållna men senare delvis övergivna position, kommer jag att låta existensfilosofin, en tradition som i sin egen rätt teoretiserat begreppet ångest, utgöra en slags kontrapunkt i syfte att vidga perspektivet. Tesen jag kommer att driva är att Freuds initiala syn på sexualitet och ångest som intimt förbundna, närmast avlösande varandra, rymmer något väsentligt, och detta i en mer ursprunglig mening än vad Freud gör explicit.

Mot textens slut kommer jag att lägga fram en kortare klinisk vinjett, en dröm, om inte för att pröva den teoretiska problemställningen så i varje fall för att illustrera den. Tillryggaläggandet av den teoretiska terräng som leder fram till vinjetten, befarar jag blir stundtals tungt. Ändå tycks mig alla mellanstationer behövas för den tolkning jag i slutet presenterar.

Ångestens objektivitet

Låt oss titta närmre på själva begreppet ångest och vad det avser att beteckna. Ångest är å ena sidan besläktat med oro, rädsla, skräck och andra ord i samma räckvidd, men skiljer å den andra ut sig från dessa genom att sakna ett objekt. Den tycks anticipera något, men hittar aldrig riktigt fram till vad; den förblir en destabiliserande sensation i centrum av ens jag, en i grunden oroande erfarenhet som kanske bäst kan beskrivas som effekten av att en välbekant scen plötsligt fladdrar till. Resultatet blir en, paradoxalt nog, lika vag som distinkt obehagskänsla som försätter subjektet i ett tillstånd av vaksamhet.⁵

Freud skriver: ”Ångest har ett omiskännligt samband med *förutseende*; den är ångest inför något. Den har en karaktär präglad av *vaghet* och *objektivitet*. I korrekt språkbruk ersätter vi ordet ångest med *rädsla* eller *fruktan*, om ett objekt föreligger” (1926, s. 225, kurs. i orig.).⁶ Trots denna tydliga distinktion förefaller Freud inte särskilt precis i sitt sätt att använda begreppet; det finns tveklöst passage i hans texter som hade vunnit på om han hade hållit sig till de av honom själv föreslagna beteckningarna.⁷ Ganska ofta tycks han använda ordet helt enkelt som synonymt med rädsla. Men det vore fel att tro att detta skulle röra sig om slarv, eller i alla fall enkom det, från hans sida. Snarare är det så att Freud med ”ångest” har *affektstillståndet* i åtanke, det vill säga att han väljer som utgångspunkt för sin undersökning den subjektiva förnimmelse av obehag som vi kallar ångest, oavsett om denna relaterar till ett objekt eller inte. Själva affekten betraktar han som ett nedärvt reaktionsmönster, ett spår efter en tidig erfarenhet. Vi kommer att erkänna det som betydelsefullt, skriver Freud, ”att detta första ångeststillstånd uppstod, då barnet skildes från modern” (1917, s. 365). Jag återkommer till det.

Med utgångspunkt i affekten och utifrån antagandet att ”där det finns ångest, måste det också finnas något att känna ångest inför” (1917, s. 369) försöker Freud göra ångesten begriplig, det vill säga para ihop den med dess objekt och därmed förvandla den från ångest till *rädsla för något*. ”Den neurotiska ångesten är ångest inför en fara som vi inte känner. Den neurotiska faran måste alltså först efterforskas; analysen har lärt oss att den är en driftfara. När vi bringar denna för jaget okända fara till medvetandet, suddar vi ut skillnaden mellan realångest och neurotisk ångest och kan behandla den senare på samma sätt som den förra” (Freud 1926, s. 226). Det sista är i grund och botten ingenting annat än en alternativ formulering av den kanske mer kända freudska satsen om att det psykoanalytiska bistå patienten med är att ersätta det neurotiska ”eländet med ordinär olycka” (Freud 1895d, s. 331). Du kan med andra ord ha goda skäl till att vara rädd eller rent

av skräckslagen inför ditt liv, men inte av de (neurotiska) anledningar du tror utan av en andra (begripliga sådana).

Genom att erkänna ångestens principiella objektlöshet, men samtidigt använda ordet synonymt med rädsla kan Freud inlemma även fobierna i räckan som undersöks. Fobin har i och för sig ett objekt – det kan till och med röra sig om en objektivt sett rimlig sak eller situation att frukta – men den har också, för att vara just en *fobi*, ett omiskännligt drag av irrationalitet, ett överskott av rädsla i relation till hotet. Detta överskott kan vi kalla ångest just för att inget (rimligt) objekt verkar svara mot det. Man anar, resonerar Freud, att fobins objekt så att säga greppats av subjektet i ett försök att binda en bakomliggande ångest, men att objektet i fråga inte riktigt räcker till för ändamålet – ångesten skymtar allt för väl där bakom. Patienter som lider av tvångshandlingar förefaller däremot ofta förskonade från ångest. Skället till det är att ångesten döljs, eller kanske än bättre, hålls i schack av tvångsceremoniet. Om patienten hindrades från att utföra sin tvångshandling, skulle ångesten på nytt bryta ut (Freud 1917, s. 372). Oavsett om det alltså rör sig om hysteri eller tvång, är bilden enligt Freud denna: ju mer elaborerad symtombildning, desto mindre ångest. Symtomen, må de vara fobier, konversioner eller tvångshandlingar, *binder* den fritt flödande... ja, den fritt flödande vad – sexualiteten eller ångesten? Vi kan låta frågan hänga kvar.

Bortträngningen

Freud är inte den förste att peka på ångestens objektlöshet. Kierkegaard har i vad som lär vara den första undersökningen av ångesten slagit fast samma sak: "Frågar vi nu närmast vad ångestens föremål är, måste svaret bli här som alltid, det är ingenting. Ångest och ingenting svarar ständigt mot varandra" (1844, s. 176). Och Heidegger vidareutvecklar tankegången, i tid inte långt efter Freud: Medan fruktans "inför vad" alltid är något inomvärldsligt skadligt som närmar sig från en bestämd punkt, är ångestens "inför vad"

inte något inomvärldsligt varande utan något fullkomligt obestämt (1927, s. 212f). Detta betyder inte bara att det för Heidegger förblir oavgjort vilket hotande ting ångesten relaterar till; det inomvärldsliga som ett ting kan röra sig i har ingen relevans i ångestens fall. Det är i stället *världen själv* som i ångesten "sjunker ihop" och får "karaktären av fullständig betydelselöshet" (ibid., s. 213). Heidegger förflyttar således frågan till att inte längre gälla en företeelse i världen utan kontakten med världen som sådan. Ångesten sedd i detta perspektiv är kontaktlöshet. Kalla det för depersonalisation eller derealisation – oavsett vilken term vi väljer söker den beteckna den glipa som uppstått mellan en själv och det välbekanta omgivande.⁸

För existensanalysen som sysselsätter sig med varats grundläggande, formella nivå, erbjuder ångesten en privilegierad glimt av ett tillstånd som hela tiden finns där men som alltför oftast förblir dolt; ångesten ger oss helt enkelt inblick i hur den mänskliga existensen ser ut i sina grundvalar (Heidegger 1929). Det anmärkningsvärda ur detta perspektiv är hur vi så ofta kan låta bli att notera den, hur vi så att säga lyckas överrösta den med våra dagliga göranden.

Men hur förstår vi psykoanalytiker den dimma som omgärdar ångesten? Varför framträder inte dess objekt? Vänder vi oss till Freud ser svaren lite olika ut beroende på när frågan ställs samt vilket tillstånd det gäller. Men det principiella svaret kan för psykoanalysen inte vara något annat än *bortträngningen*. Det är bortträngningen, det vill säga "tillbakadragande[et] av energiladdning (eller libido när vi talar om sexualdrifter)" (1915, s. 142, kurs. i orig.), som åstadkommer att världen "sjunker ihop" och förlorar sin betydelse. Scenen vi befann oss i är från och med bortträngningens moment, tillika ångestens inbrott, inte längre den samma. Kontakten med världen är i någon mening bruten. Ett glapp, om än ett partiellt sådant, har uppstått. Något – oklart vad – har hänt.⁹

Det är dock inte bara bortträngningen som av Freud ges en roll för förståelsen av ångestens fenomenologi. Hans första publi-

8 I vår del av världen har Johan Eriksson förtjänstfullt beskrivit detta bl.a. i *Divan* 1–2/2016.

9 Mitt språkbruk här och på andra ställen kan föranleda ett förtydligande: i den tankegång jag prövar tänks brottet som partiellt; jaget som helhet står pall för bortträngningen och återetablerar "scenen" trots upplevelsen att "något hänt", därav upplevelsen av ett "fladdrande" eller "wobblande". Jag intresserar mig alltså här primärt för ett tämligen begränsat "glapp" omgivet av ett i övrigt intakt och nu i högsta grad vaksamt jag, och mindre för en mer omfattande realitetsförlust som i psykosen eller i andra narcissistiska tillstånd.

cerade ingång i frågan (1895b) härrör från arbetet med *aktualneuroserna*, tillstånd som – till skillnad från psykoneuroserna (hysteri, tvångsneuros) vars orsaker står att finna i viktiga händelser i det förflutna – har sin etiologi i *aktuell* sexuell frustration. I korta drag är hans tankegång den att ackumulerad (sexuell) upphetsning vid ångestneuros inte finner sin väg in i det psykiska utan urladdas i form av ångest. Man skulle kunna uttrycka resonemanget enligt följande: på den plats man förväntar sig finna sexuell upphetsning finns i stället ångest. Vart har den sexuella upphetsningen tagit vägen? Den måste ha urladdats i form av ångest, resonerar Freud. Förloppet föreställs som automatiskt och helt utspelat på en kroppslig nivå. Ångestneurosen och barnfobierna, som jag längre fram ska komma in på, betraktas som två exempel på hur neurotisk ångest kan uppstå (inte via bortträngning utan) genom direkt omvandling av libido (Freud 1932, s. 500).

Går vi nu till *psykoneuroserna* och tittar närmare på hur Freud föreställer sig den bortträngning som avlänkar rädslan från dess objekt och förvandlar den till ångest, så minns vi att den kännetecknades av ett tillbakadragande av energiladdning eller libido. Följden detta tillbakadragande får, ser olika ut för föreställningen respektive affekten i fråga. Föreställningen som representerar driften försvinner ur medvetandet, medan affekten som är kopplad till den kommer att antingen undertryckas spårlöst eller, vid vad Freud benämner som ”misslyckad” bortträngning, omvandlas till ångest (1915, s. 141). Vi kan tänka oss förloppet ungefär så här: libidon som nu inte längre fäster vid ett objekt blir ”svävande” eller ”obunden”, och genererar, enligt samma automatiska process som i aktualneurosens fall, ångest. Patienten kan inte återföra ångesten till något utan ”söker genom en omisskännlig sekundär bearbetning knyta [den] till de fobier som ligger närmast till hands, som att dö, bli sinnessjuk eller få ett slaganfall” (1917, s. 371). Analysen av det sammanhang i vilket ångesten uppstått kan emellertid påvisa ”vilket normalt psykiskt förlopp som uteblivit

och ersatts med ångestfenomenet” (ibid.). Detta förlopp hade i vanliga fall åtföljts av en viss affekt (till exempel skam, raseri eller libidinös upphetsning) men, fortsätter Freud, ”vi märker nu till vår överraskning att denna normalt förekommande affekt efter bortträngningen i samtliga fall ersätts med ångest, likgiltigt vilken kvalitet den själv har [...] *Ångesten är alltså det allmänt gångbara mynt, som alla affektiva impulser växlas eller kan växlas till, så snart de föreställningar som hör till den blivit bortträngda*” (ibid. s. 372, min kurs.).

Återigen samma tankefigur: den förväntade affekten uteblir och på dess plats finner vi ångest. Det analytiska arbetet, förstår vi därmed, består i att av ett brutet sammanhang återskapa en helhet genom att ersätta ångesten med en för situationen begriplig affekt. Eller med en annan vokabulär, i att återkoppla subjektet med hennes värld, att på nytt ladda upp världen och göra den meningsfull. Den inomvärldsliga scenen återetableras, kan vi med hänsyftning till existensfilosofin säga. Människans alldagliga strävanden och göranden kopplar sakteligen grepp, och livet, så som vi för det mesta känner det, får övertaget igen. Vinjetten jag längre fram presenterar tycks mig illustrera detta med all önskvärd tydlighet.

Trauma

Bortträngningens faktum, som således per definition alltid innebär mer eller mindre försvagade band till världen, är alltså själva anledningen till att psykoneuroserna av Freud ges en särställning som psykoanalysens primära kliniska domän. En liknande mediering från psykets sida – ett jagets ”veto” – går, enligt Freud, inte att hitta i aktualneuroserna, varför dessa av honom också betraktas som otillgängliga för psykoanalysens metod. I stället tänks deras förlopp som ett överskott av excitation som urladdas automatiskt efter en viss nivå i form av ångest, med andra ord som tillstånd där den ekonomiska stegringen blir subjektet övermäktigt och försätter det i ett hjälplöst tillstånd.

Den uppmärksamme noterar att vi här närmat oss Freuds konceptualisering av trauma, ett tillstånd som i grund och botten endast kan beskrivas i ekonomiska termer som ett ”för mycket, för snabbt” i relation till en given psykisk konstitution vid en given tidpunkt. Subjektet hinner inte med att hantera retningsmängderna utan försätts i ett tillstånd av hjälplöshet. Resultatet kan beskrivas som ”ett hål” i den psykiska väven (jfr Pöstényi 16) därav tillståndets namn (trauma = sår). Freuds första ångestteori gör alltså gällande att även bortträngningens tillbakadragande av laddning kan resultera i en liknande (potentiellt traumatisk) ökning av obunden libido som, i enlighet med samma automatik som vid aktual- eller traumatiska neuroser, urladdas i form av ångest. Det står därmed klart att traumats schema hamnar nära, ja, rent av överlappar vår fråga gällande relationen mellan ångest och libido. Det kan i förstone te sig anmärkningsvärt, men är en följd av Freuds syn på den ”psykiska apparaten” som en inrättning vars huvudsakliga uppgift är att ”att behärska en *upphetsning* som annars skulle kännas smärtsam eller bli patogent verksam” (114, s. 8, min kurs.). Intimiteten mellan lust och olust, hur lätt den ena slår över i den andra, finns på så sätt inskriven redan i Freuds konceptualisering av psyket och dess hanterande av ackumulerad spänning, det vill säga i vad vi med metapsykologins språk kallar det *ekonomiska perspektivet*. Omvandlingen från libido till ångest, samt omvänt – från ångest till libido – börjar vi nu inse, finns implicit beskriven i fler texter än de där Freud uttryckligen arbetar med ångestens problem. Kanske formuleras idén om intimiteten mellan trauma, ångest och libido som tydligast i ett par passager från *Tre avhandlingar om sexualteori* (510) där Freud för fram antagandet att ingenting av större vikt tycks kunna drabba organismen utan att också ”bidra med sin komponent till eggandet av sexualdriften” (s. 124), och detta ”alldeles särskilt vid alla starkare sinnesrörelser, även om de är av obehaglig natur” (s. 146).

delse och tar ordens tvetydigheter på allvar. Det spelar mindre roll om upphetsningen har positiva förtecken eller inte. Även om Freuds huvudsakliga syn är att olust ska betraktas som ett uttryck för stegrad spänning och lust som sänkning av denna, förstår vi redan av ordet att *upphetsning* erbjuder en sträcka där gränsen mellan lust och olust är att betrakta som ytterst flytande. Freud är inne på detta flera gånger, inte minst i samband med iakttagelser rörande barns lekar, mekaniska eggelser, traumatiska upplevelser, med mera. Men jag rundar nu av detta resonemang, som skulle kunna utvecklas betydligt, för att alldeles strax komma in på prototypen för allt trauma enligt Freud – likaså prototypen för ångesten.

Barnets ängsligheter

Om Freuds resonemang gällande aktualneuroserna och deras etiologi (exempelvis masturbationens effekter eller preventivtekniker som coitus interruptus) kan te sig något svåra att relatera till för en läsare idag¹⁰, så är det desto enklare att förhålla sig till hans observationer av scener i familjevardagen, så som barns ängsligheter kring sänggåendet. I ett berömt exempel omnämnt för första gången i en fotnot till *Tre avhandlingar...* återger han en treårig pojkes dialog med en person i rummet intill, där den mörkrädda pojken ber ”tanten” att tala varpå hon undrar vad det ska tjäna till, han ser ju ändå inte henne. Svaret hon får – ”Det gör inget, när någon talar blir det ljust” – tolkar Freud som att rädslan inte primärt handlar om mörkret utan om saknaden av en älskad person. Pojken kunde uppenbarligen ”lugna sig så fort han hade fått ett bevis på att personen fanns där” (1905, s. 331). Liknande erfarenheter av hur diverse nattliga ängsligheter och fobier mojnar så snart den vuxne sitter, eller allra helst ligger, vid barnets sida har ingen förälder undgått att göra. Den infantila ångesten har alltså, menar Freud, inte särskilt mycket med realångesten (rädslan inför en objektivt sett farlig situation) att göra. Däremot är den besläktad med den neurotiska ångesten hos vuxna. ”Den uppkommer liksom denna ur oförbrukad libido och ersät-

10 Den som i kliniken eller annorstädes träffat på människor under menopausen eller i tonåren med begränsade sublimeringsmöjligheter är dock mindre benägen att hålla ifrån sig Freuds hypoteser rörande aktualneurosen.

¹⁰ Upphetsning som upphetsning således. Sin vana trogen tillmäter Freud språket bety-

11 Vi kan i förbifarten också notera att vi här får en djupare förståelse av vad det innebär att inte höra till den "positiva" traditionen. Kapaciteten att ta i beaktande uppbyggandet av det "inomvärldsliga" är i grund och botten vad som skiljer den kontinentala tradition som existensfilosofin, och till dels även psykoanalysen, tillhör från en positivism som varken vill eller kan befatta sig med denna "negativa" nivå.

12 Freud refererar till latinets *angustiae*, trånghet, men ordet står att finna även i grekiskans *agcw*, att klämma, strypa. Även Heidegger tycks i det ovan citerade partiet anspela på ordets grekiska kroppsnära rötter.

ter det saknade kärleksobjektet med ett yttre föremål eller en situation" (1917, s. 376).

Observationen och tolkningen av hur en "längtan i mörkret" förvandlas till "ängest inför mörkret" (1917, s. 375) utgör, som jag ser det, en av de mest övertygande punkterna för idén om ett genetiskt samband mellan ängest och libido. Det är knappast en tillfällighet att Freud 1920 bygger ut den nyss nämnda fotnoten om pojken i mörkret, inte bara genom den humoristiska liknelsen med "jäsningsprocessen" (hur ängesten uppstår ur libidon som en omvandlingsprodukt av denna) som alltså för första gången formuleras där, utan även genom tillägget att *detta fynd utgör "ett av den psykoanalytiska forskningens mest betydelsefulla resultat"* (1905, s. 331, min kurs.).

Oavsett hur det exakta förhållandet mellan libidon och ängesten tänks, som ett "genetiskt" samband enligt den första teorin, eller som ett resultat av jagets mobilisering inför det hot som ett inre driftkrav kan utgöra, enligt den andra, så förblir kärnan för ängesten enligt Freud, liksom som för vår fortsatta kliniska erfarenhet, kontaktförlusten med ett älskat objekt och hjälplösheten vi därmed försätts i. Vi drar oss nu till minnes att Heidegger beskrev det hotande i ängesten som något fullständigt obestämt och knappast inomvärldsligt. "Det hotande kan därför inte heller närma sig ur en bestämd riktning i närheten, det är redan 'där' – och ändå ingenstans, det är så nära att det gör en beklämd och tar andan ur en – och ändå ingenstans [...]" (1927, s. 213, kurs. i orig.). För att understryka förfråmligandet inför det bekanta som ängesten innebär gör Heidegger samma etymologiska poäng som Freud gjort åtta år tidigare i "Det kusliga" (1919) genom att peka på spänningen mellan *Heim* och *Unheimlichkeit*, eller i fri översättning mellan *hem* och *hemskt*. Det kusliga i ängesten har således inte enkom med objektlösheten, dess "ingenting och ingenstans" att göra, utan även med dess hemlöshet, dess "icke-hemma-varo" (1927, s. 215).

Lägger vi filosofen på soffan och lyssnar till det sagda med jämnt svävande uppmärksamhet, ligger det nära till hands (1) att tänka posi-

tionen ur vilken utsagan utgår som en punkt där kontakten med objektet förlorats¹¹ (2) att bakom dessa bilder (beklämd, andnöd, hemlöshet, och kanske som allra tydligast i "utkastadhet", som inte berörts här) ana födelsen.

Födelsen

Tillbaka till Freud: Vi kommer att erkänna det som betydelsefullt, deklarerade han, "att detta första ängestillstånd uppstod, då barnet skildes från modern". Ängestens affekt, utgångspunkten, som vi sett, för hans teoretiserande, betraktar han som en yttring av en betydelsefull upplevelse, en "följdverkan av en reminiscens" (1917, s. 365) – födelsen. Det är från själva passagen in i livet som ängestens karakteristika – påverkan av hjärtverksamheten och andningssvårigheter – enligt honom hämtas. Födelsens ytterst korporala form ger dock inte enkom ängesten dess namn¹² samt lämnar spår i form av kroppsliga innervationer, den behåftar också ängesten med dess specifika objektlöshet. "Tillvarons utlämnadhet åt sig själv visar sig ursprungligt och konkret i ängesten" skriver Heidegger (1927, s. 219). Ängest uppstår då kontakt med objektet förlorats eller är på väg att förloras, tillägger vi.

Men vad för slags objekt kan vi tala om här? Freud skriver om denna första ängestupplevelse: "Den gången fanns inget objekt för handen att sakna. Ängesten var den enda reaktion som kom till stånd. Sedan dess har upprepade tillfredsställelsesituationer skapat moderobjektet, vilket nu, närhelst barnet känner ett behov, får en intensiv laddning, som kan betecknas som 'längtansfull'" (1926, s. 230). Stopp. Är det inte just detta som är omvandlingens mysterium? Alltså själva rörelsen från ängest (vag, objektlös förväntan) till libido (riktad, intensiv längtan) medelst objektets gradvisa framträdande? Är det inte så transformationen går till? Genom upprepad tillfredsställelse av vitala behov, förstås, men också genom ett upprepat hållande, vaggande, ja ett *runkande* i ordets ursprungliga mening, som ju inte kan innebära något annat än ett försök att täppa till den reva som födelsen ska-

pat, att hela kontinuiteten som i och med den brutits? ”Fosterperioden och den första barndomen utgör i långt högre grad ett kontinuum än vad födelseaktens iögonfallande cesur får oss att tro”, skriver han (ibid., s. 203). Internaliseringen av modern, etablerandet av objektet som de upprepade tillfredsställelssituationerna resulterar i, erbjuder en ersättning för fosterlivet. Det yttre höljet kommer att ersättas av ett inre vars funktion ytterst är att betrakta som ett helande, ett övertäckande av det brott separationen åstadkommit. Vad är sexualiteten i slutändan om inte ett försök att häva separationen? Freud verkar aldrig tröttna på att referera till Ferenczis tanke att kastrationen i någon mening innebär att förlora vägen hem (återföreningen med modern) samt att i samband med detta lyfta fram tolkningen av fantasin om en återgång till livmodern som en regressiv ersättning för önskan om coitus med modern (exempelvis i 1926, s. 204; 1932, s. 503f).

Ångestens diffust spridda obehag kommer alltså via objektet att samlas och bindas till libido. Det är väl detta vi brukar referera till som ”förförelsen till livet”, det vill säga allt det som den goda föräldern utsätter sitt barn för (jfr Freud 1905, s. 139f). Vi får, verkar det som, kapitulera inför det faktum att riktningen för transformationen envisas med att framträda som den motsatta än den vi utgått ifrån. Man skulle förstås kunna vända på resonemanget och argumentera för att libidon i någon form ändå föregick, att fostret i någon rudimentär mening måste ha haft kontakt med ett yttre omslutande objekt (taktilt, auditoriskt), det är ju brottet från detta sensoriska kontinuum som skapat den första ångesten (traumat) – varför skulle den annars uppstå? – men vi närmar oss då sannolikt en nivå där frågan blir ointressant. Det samma torde gälla ifall vi hävdade att ångest teleologiskt är att betrakta som libido, den ska ju – om allt går väl – bli libido. För min del räcker det åktet som åstadkommer regressio hävdade att ångesten teleologiskt sätt borde vara libido, där objektet som åstadkommer regressio att stanna vid konstaterandet av (a) att libido och ångest är intimt relaterade till varandra (b) att brott i

relation till objektet tenderar att försätta subjektet i ett tillstånd som brås på den hjälplöshet vi en gång startade vårt extrauterina liv i.

Kanske kan man sträcka sig till att hävda att ångesten är att betrakta som libidons negativ. Den gäckande riktningen för ”transformationen” skulle då kunna bestämmas enligt följande: ångest omvandlas i riktning mot libido tills objektet (i en mer elaborerad, psykisk mening) är etablerat. Från denna punkt är det i vissa fall libidon – den intensiva längtan – som kommer att slå över i ångest efter en viss grad av frustration. I andra fall är det lika korrekt att säga att den ursprungliga ångesten aldrig helt lyckats tvinnas till libido, att det sexuella på så sätt inte ”hittat in i det psykiska” (jfr ångestneurosen), och i åter andra är det rimligt att tänka att det är bortträngningen, de lossade banden till objektet som åstadkommer regressionen från libido till ångest. Oavsett vilket, avslöjar libidon att den är sprungen ur ångest genom att falla tillbaka till den så snart förtöjningarna till objektet kapats. Eller betraktat från andra hållet, teleologiskt: libido som inte fäster i ett objekt, så som den är tänkt att göra, tvinnas upp och tenderar att urladdas i form av ångest.

Vilket perspektiv vi än väljer står det tämligen klart att sexualiteten, i snäv eller utvidgad mening, uppladdningen av världen – våra investeringar i varandra, i vårt arbete och våra ideal – är det vi har till hands för att binda ångest. Och omvänt: Ångest uppstår i samma stund som Eros buller tystnat; när vi förlorat kontakten med objektet, vare sig vi med detta menar den inre relationen till en älskad person eller en för oss central och under lång tid omhuldad idé. Att i ett sådant perspektiv hävda att ångest är tillbakadragen eller av andra skäl obunden laddning, är en meningsfull och ur terapeutisk synvinkel instruktiv beskrivning.

Klinisk vinjett

En 20-årig man som börjat i terapi efter en period präglad av ångestgenombrott till följd av en traumatisk erfarenhet utlöst av experimenterande med psykedeliska droger dröm-

13 Det är svårt att i detta sammanhang inte tänka i termer av objekt- och jaglibido (jfr Freud 1914).

14 Dödens relation till ångesten är ett viktigt tema som hamnat utanför detta arbetes ram. För ett nutida bidrag i den diskussionen se Eriksson (2015) i Divan 3–4/2015.

mer ett stycke in i terapin följande: *Jag befann mig i ett läger av något slag, kanske ett koncentrationsläger. Det var natt. Jag rörde mig längre och längre bort, jag letade efter en väg ut. Jag kom efter ett tag fram till ett staket, det måste ha varit staketet som omgärdade lägret. Jag började gå längs med det och till min förvåning kom jag fram till en öppning. Staketet hade ett hål! Med ens tändes starka strålkastare – de måste ha kommit från närbelägna vaktorn – och riktades mot öppningen. Jag förstod då att hålet var känt, det var uppenbarligen bevakat. Jag stod där och tittade rakt ut mot den upplysta öppningen. Allt var stilla. Inga röster från vaktornen hördes, men strålkastarna fortsatte att lysa upp revan i staketet. På andra sidan såg man ingenting annat än mörker. Efter ett tag gick jag tillbaka mot lägrets mitt. Människorna hade tänt eldar som de började samlas runt. Det var på något sätt behagligt där även om vi var fångar. Jag bestämde mig för att stan-na.* Associationer: öppningen i staketet får honom att tänka på kvinnans kön.

Förutom att utgöra en sammanfattande kommentar till förloppet som föregick ångestutvecklingen (experimenterandet med droger, asocialiteten och det slags föreställningar om en alternativ verklighet, en ”väg ut” etcetera, dylika företag brukar vara associerade med) liksom till den påbörjade läkningsprocessen (återgången till lägret, människornas eldar som ter sig behagliga), tycks mig drömmen gestalta ångesten just som ett tillbakadragande av intresset för människorna och deras värld, varpå återuppladdningen av denna värld (lägereldarna) blir det försonande, läkande och kanske enda möjliga (där ute fanns ”ingenting annat än mörker”). Patienten väljer med andra ord livet med de begränsningar det innebär (fångläger i gemenskap – bunden libido) framför flykten ut i intet (frihet, ensamhet, galenskap, död).¹³

Scenen framför ”hålet i staketet” utgör drömmens centrala bild och lämpar sig väl som fästpunkt för en förtätning av de perspektiv vi anlagt så här långt, samt ytterligare några. Bilden kan på en och samma gång betraktas som (1) en gestaltning av ånges-

tens ”ingenting”; (2) en bild av traumat – ett tomrum, ett ”hål i den psykiska väven”; (3) det allmänna tillstånd av utsatthet och hjälplöshet som råder i existensens djupare skikt; platsen vi en gång startade vid och dit vi återvänder om vi rör oss tillräckligt ”långt ut” – existensens ”navel” skulle man med en traves-tering kunna säga; (4) en anspelning på födel- sen, här projicerad baklänges, som en rörelse från det inomvärldsliga tillbaka till ingången; ”vägen ut” blir då att betrakta som ”vägen (tillbaka) in” – möjligen utgör en dylik regression också asocialitetens djupaste drivkraft och innebörd; (5) den kastrationsskräck en sådan regressiv impuls väcker (strålkastarna, vaktornen, öppningens mörker).

Kastrationsångesten – som ju intar en central plats i Freuds reviderade ångestteori men som i denna text knappt berörts – utgör alltså ytterligare en produktiv tolkningsma- tris. Öppningen sedd ur detta perspektiv, representerar såväl det lockande kvinnliga könet, den avskräckande bilden av en verk- ställd kastration, som bortträngningen – här gestaltad som en skotomisering – av alltsam- mans. Till sist kan hålet i staketet, dess regres- siva dragningskraft men också dess repulsiva kraft, tänkas representera död, den slutliga utgången, här, som så ofta, uppenbarligen gestaltad med födel- sen som förebild.¹⁴

Slutord

Fenomenet ångest kan uppenbarligen bely- sas ur fler aspekter än de som fått utrymme i denna text. Ytterligare en som förtjänar att nämnas om än så här i sista stund och i all hast, är det faktum att ångestens tysta men explosiva närvaro, i linje med Kierkegaards idéer, rymmer en *potentiell* öppning för en omorientering av livet. Den *kan* erbjuda en unik möjlighet till en radikal brytning med något bekant och tryggt, och därmed leda till att en ny och kanske kreativare uppladd- ning av livet kan komma till stånd. I meta- psykologiska termer kan detta visualiseras som effekten av den obundna libidon som, om man förmår hålla den svävande ett tag – det vill säga inte alltför snabbt skingrar

den i ”mannets” göromål eller andra ångestdämpande aktiviteter – kan investeras i nya objekt, oavsett om man med detta avser en erotisk relation, vänskap, eller ideal. Just det faktum att banden är kapade och allting, så att säga, svävar, öppnar för möjligheten till en omorganisering av livet på ett sätt som få andra tillfällen erbjuder. Situationen kan med risk för romantisering – även en sådan vore i och för sig i linje med Kierkegaard – jämföras med scenen då Rilkes diktarsubjekt, drabbat av mötet med den arkaiska gudatorson, utbrister: ”Ditt liv – du måste ändra det”.

Vi möter tämligen ofta i kliniken människor som går i terapi utan att egentligen vilja

dra ned på sina ångestdämpande manövrar (jfr Steiner i *Psychic retreats* 1993). De är medvetna om att de ”lever sitt liv fel”, men drabbas inte av denna vetskap i tillräcklig grad för att kunna rubba status quo. Hur kan verklig förändring kunna komma till stånd utan ett visst mått av ångest? Eller utan ett visst mått av uppväckt libido?

Inte så sällan utgörs förändringen, det ”nyskapande”, dock av något annat, mindre dramatiskt och mindre narcissistiskt färgat än det man föreställt sig. Så blev också samvaron med de andra lägerfångarna en oväntad lösning för drömmaren som tycks ha haft ett mer ärofyllt öde i sikte.

Litteratur

- ERIKSSON, J. (5102): ”Döden och psyket”. *Divan* 521–311 :5102/4–3.
 (6102): ”Primär ontologisk trygghet”. *Divan* 37–96 :6102/2–1.
- FREUD, S. (5981b): ”On the grounds for detaching a particular syndrome from neurasthenia under the description ‘anxiety neurosis’”. *SE Vol. III*. London: Hogarth Press.
 (1895d): & Breuer, J. *Studier i hysteri*. *S.Skr. III*. Stockholm: Natur & kultur 1997.
 (1905): *Tre avhandlingar om sexualteori*. *S.Skr. V*. Stockholm: Natur & kultur 1998.
 (1914): ”Introduktion till narcissismen”. *S.Skr. IX*. Stockholm: Natur & kultur 2003.
 (1915): ”Bortträngningen”. *S.Skr. IX*. Stockholm: Natur & kultur 2003.
 (1916–17): *Föreläsningar i Wien 1915–17*. *S.Skr. I*. Stockholm: Natur & kultur 1996.
 (1919): ”Det kusliga”. *S.Skr. XI*. Stockholm: Natur & kultur 2007.
 (1920): ”Bortom lustprincipen”. *S.Skr. IX*. Stockholm: Natur & kultur 2003.
 (1926): *Hämning, symtom och ångest*. *S.Skr. VII*. Stockholm: Natur & kultur 2001.
 (1932): *Nya föreläsningar publicerade 1932*. *S.Skr. I*. Stockholm: Natur & kultur 1996.
- HEIDEGGER, M. (1927): *Våra och tid*. Göteborg: Daidalos 2013.
 (1929): ”Vad är metafysik?” *Filosofin genom tiderna 1900-talet*. Stockholm: Thales 1993.
- KIERKEGAARD, S. (1844): *Begreppet ångest*. Stockholm: Wahlström & Widstrand 1989.
- PÖSTÉNYI, A. (1996): ”Hitom lustprincipen”. *Divan* 3/1996:4–15.
- QUINODOZ, J.-M. (2004): *Reading Freud*. London: Routledge 2004.
- RILKE, R.M. (1908): ”Arkaisk Apollontorso”. *Valda dikter*. (Övers. Persson, M.) Lund: Ellerströms förlag 2020.
- STEINER, J. (1993): *Psychic retreats*. London: Routledge 2007.
- STRACHEY, J. (1952): Editor’s introduction. *Inhibitions, symptoms and anxiety*. *SE Vol. XX*. London: Hogarth Press.